

НАЦІОНАЛЬНІ СЕКЦІЇ ТА РАДА НАЦМЕНШИН ПРИ НАРОДНОМУ КОМІСАРИАТІ ОСВІТИ УСРР: ОБСТАВИНИ СТВОРЕННЯ, СТРУКТУРА ТА ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті на основі архівних документів аналізується процес формування, організаційна структура та основні напрямки діяльності національних секцій та Ради при Народному комісаріаті освіти УСРР у першій половині 20-х років XX століття, коли на них було покладено основні завдання з реалізації етнополітики компартійного режиму у культурно-освітній галузі.

Процес розвитку незалежної України, як поліетнічної держави вимагає критичного осмислення та застосування досвіду реалізації етнополітики на її теренах. У цьому контексті особливої актуальності набуває потреба всебічного висвітлення та аналізу історії функціонування спеціалізованих на роботі серед етнічних меншин структурних підрозділів (секцій) у системі Народного комісаріату освіти УСРР, що виникли на початку 20-х років XX століття, та створеної для координації відповідної роботи Ради національних меншин (РНМ). Варто зазначити, що спеціальних досліджень, котрі б стосувалися процесу формування, організаційної структури та аналізу основних напрямків діяльності Ради національних меншин та відповідних секцій, нами не виявлено. Діяльність останніх, до того ж переважно у другій половині 20-х – початку 30-х років, висвітлювалась у працях, присвячених історії етнічних меншин у цілому, або ж окремим аспектам цієї проблематики. Варто виокремити праці Б. Чирка та Л. Якубової.

Пошуки оптимальної форми реалізації задекларованих принципів етнополітики більшовицький режим в Україні розпочав відразу після підкорення території республіки. Першою такою формою стали утворені з метою пропаганди ідей Маркса – Леніна у іонаціональному середовищі спеціалізовані національні секції при Відділі агітації та пропаганди ЦК КП(б)У. Проте оскільки ефективність пропаганди у визначальній мірі залежала від стану культосвітньої роботи у їхньому середовищі, то постала необхідність формування спеціалізованих секцій у системі освітнього комісаріату. Процес їх утворення проходив під впливом досвіду найбільшої більшовицької республіки. Уже з 1920 року при Народному комісаріаті освіти УСРР, за аналогією до РСРФР, із метою реалізації декларованих більшовицьким режимом принципів національної політики у галузі освіти, розпочалося формування національних секцій. Серед державних органів на той час лише Наркомос мав у своїй структурі подібні підрозділи.

Першою була створена єврейська (22 травня 1920 року), яка власне і проводила реальну освітню роботу серед своєї меншини уже у 1920 – 1921 роках, збільшивши чисельність культосвітніх установ своєї меншини у 4 рази. Татарська секція, хоч і з'явилася влітку 1920 року, проте до осені 1921 активної роботи не проводила через відсутність співробітників, а латиська взагалі функціонувала з перервами. Лише у другій половині 1921 року були організовані польське на німецьке бюро. Варто зазначити, що основною проблемою усіх без винятку національних секцій з моменту їхнього виникнення виявилась системна нестача відповідних кадрів, у зв'язку з чим головна увага були прикута до пошуку та підготовки останніх [1].

Після прийняття 22 липня 1921 року, згідно з доповіддю Наркомосу, резолюції ВУЦВКу, що передбачала утворення спеціалізованого Відділу з освіти серед нацменшин у структурі комісаріату [2], організаційне оформлення останнього пришвидшилося. 10 серпня 1921 року Колегія комісаріату прийняла положення «Про організацію освітньої справи національних меншин» із інструкціями щодо окремих бюро та Ради національних меншин при Народному комісаріаті освіти [1].

Згідно з положенням, на центральні національні бюро покладалося завдання безпосереднього керівництва усією культосвітньою роботою серед національних меншин, насамперед залучення їх до культурного будівництва. Зокрема, вони мали керувати усіма закладами, що обслуговували етнічні меншини [1, арк. 94].

Встановлювалася складна схема підпорядкування бюро. Наприклад, за свою політичну роботу вони були відповідальні перед центральними нацсекціями при Агітпропі ЦК КП(б)У, а контроль за виконанням культосвітньої роботи покладалася на відповідні головні управління Наркомосу (Профосвіту, Соцвих, Головополітосвіту) та їх місцеві органи [1].

Окрім центральних національних бюро (ЦНБ), що утворювались при Народному комісаріаті освіти, передбачалося функціонування мережі губернських, а у разі необхідності ще й повітових, районних та волосних бюро (секцій). При цьому на місцях вони на правах відділів входили до відповідних органів народної освіти. Було передбачено тісний та регулярний зв'язок українських бюро із центральними нацбюро освіти Наркомосу РСРФР. Окрім обов'язкової участі у спільних «загальнофедеративних» з'їздах, конференціях та нарадах керівників і працівників культосвітньої роботи серед нацменшин на національні секції освітнього комісаріату УСРР покладалося завдання участі в обслуговуванні та утриманні установ відповідного профілю проектованої союзної держави [1, арк. 94].

З метою оптимізації керівництва підвідомчими закладами, завідуючи окремих національних бюро могли створювати Ради національних меншин при відділах народної освіти на місцях, а у разі їх відсутності отримували право постійно брати участь у засіданнях колегії відповідних відділів. На секції було покладено обов'язок візування усіх відомостей, що стосувалися матеріального забезпечення та фінансування закладів етнічних меншин. При цьому саме фінансування мало здійснюватися на загальних підставах профільними органами Народного комісаріату та їхніми відділеннями на місцях [1].

Варто відзначити доволі суттєві повноваження, отримані бюро згідно з положенням. Зокрема, їм було надане право ініціативи у питаннях щодо відкриття, реорганізації або ліквідації освітніх закладів національних меншин. Проте остаточне рішення приймалося відповідними органами народного комісаріату. Бюро отримали право залучення на роботу та звільнення з неї учителів, педагогічного та технічного персоналу відповідної національності. Прийом до навчальних закладів дітей і студентів, як і їх виключення теж мали здійснюватися за пропозицією національних секцій, але лише після затвердження відповідними органами Народного комісаріату. Через мережу Головного управління професійної освіти національні бюро здійснювали підготовку співробітників відповідної меншини. За допомогою Всевидаву вони мали друкувати та поширювати посібники окремими національними мовами. У підпорядкуванні національних секцій перебували бібліотеки та читальні, а у взаємодії з Головним управлінням музеїв вони мали забезпечувати використання національних історичних пам'яток. У разі необхідності, при Головних управліннях соціального виховання, професійної та політичної освіти та Всевидаві, їхніх місцевих органах секції отримували право утворювати відповідні національні органи. За всіх цих обставин ставилася чітка вимога «підлаштовувати» діяльність культосвітніх установ нацменшин «до потреб пролетарських мас». Для чого застерігалася можливість введення представників від робітників відповідної етнічної

меншини до рад правління та комісій означених закладів. Це мало забезпечити дотримання принципів «класової освіти» у зазвичай не досить пролетаризованих національних спільнотах [1].

Керівництво мережею місцевих національних бюро з освіти здійснювалося колегією центрального бюро. Остання складалася із завідуючого та двох його заступників: завідуючих організаційно-інструкторським та науково-педагогічним відділом і секретаріатом. Засідання її відбувалися щотижня. До завдань колегії належало вироблення оперативного плану та бюджету на рік, загальне керівництво роботою бюро. Важливу роль відігравав секретаріат, який окрім іншого встановлював адміністративно-господарчий зв'язок із рештою органів Наркомосу [1].

Організація та загальне керівництво роботою місцевих нацбюро, з'їздами, конференціями та нарадами, а також встановлення контактів із партійними та радянськими профільними закладами, що обслуговували населення відповідної спільноти, покладалися на організаційно-інструкторський підвідділ. Окрім цього, до його повноважень належав збір статистичних матеріалів щодо чисельності та руху населення відповідної національної меншини в УСРР, збір інформації та контроль за організацією і ефективністю функціонування освітніх закладів. З огляду на такі розлогі завдання відділу він поділявся на підвідділи: організаційний, інструкторський, обліково-розподільчий та інформаційно-статистичний. При цьому кожен підвідділ мав обслуговуватись одним працівником (завідуючим) та міг мати не більше 12 інструкторів. На науково-педагогічний відділ центрального нацбюро покладалося завдання організації підготовки фахівців, видання та перекладу підручників, книг, театрального репертуару та інших наукових та культурно-просвітніх посібників, видання мовою відповідної меншини педагогічних, дитячих і молодіжних журналів, опрацювання заходів з використання музеїв та інших пам'яток культури відповідної національної спільноти з просвітницькою метою реалізації культурної програми більшовиків [1, арк. 95].

Створення низки національних бюро при Народному комісаріаті освіти вимагало координації їх діяльності, забезпечення максимально ефективного використання у контексті реалізації національної політики компартійного режиму. Із цією метою було утворено Раду національних меншин з освіти (РНМ), що мала на меті «правильну постановку й загальне керування» роботою бюро та їхніх органів на місцях. До Ради мали увійти усі завідуючі центрального нацбюро, а очолювала її президія із трьох осіб. Аби забезпечити контроль над останньою, її голову призначала колегія Наркомосу, інші два члени затверджувалися нею ж, хоч і висувалися Радою. Окрім цього, голова президії мав постійно брати участь у засіданнях колегії [3]. Голова РНМ був заступником народного комісара освіти.

З метою забезпечення взаємодії Ради з Головними управліннями комісаріату, при останніх передбачалося утворення окремих бюро нацменшин, до складу яких кожне центральне нацбюро мало відрядити свого представника. На утворені в такий спосіб бюро покладалося завдання керувати роботою не лише серед власних етнічних груп, але й серед тих, що не мали свого представника. Очолювалися такі бюро пропонувані Радою нацменшин та затверджуваними колегією відповідного Головку завідуючим, що мав брати постійну участь у засіданнях останньої. Хоч делеговані центральними нацбюро (ЦНБ) працівники і включалися до штатів відповідних головних управлінь, проте ЦНБ мало право відкликати їх. Завідуючі ЦНБ та бюро нацменшин при Головних управліннях зобов'язані були регулярно звітувати на засіданнях Ради нацменшин, що відбувалися не рідше, аніж раз на місяць. Окрім цього, на Раді розподілялися проекти й плани, внесені її президією, Головними управліннями та бюро нацменів при них для наступного внесення змін і доповнень, обумовлених специфічними особливостями освітньої роботи серед національних меншин [3].

Станом на серпень 1921 року штати РНМ при губернських управліннях Наркомосу налічували, окрім інструкторів, чисельність котрих могла коригуватися відповідно до потреб, – п'ятнадцять постійних співробітників. У повітових відділах від кожної національної секції було по чотири постійних працівники та обумовлена місцевими потребами кількість інструкторів. Що стосується районів та волостей, то там вони були репрезентовані одним своїм постійним інструктором. До листопада 1921 року штати при губернських управліннях народної освіти були скорочені на 15 – 20 %, а після нового скорочення губернських і повітових нацбюро, здійсненого у квітні 1922 р., чисельність відповідних співробітників у регіонах скоротилась до 35 осіб. При цьому найбільшою залишалася єврейська секція – двадцять два працівники (63 %), польська – шість (17 %) та німецька – чотири (11 %), татсекція та латсекція зберегли лише двох та одного співробітника у Донецькій та Харківській губерніях відповідно [4].

Суттєві переваги мала єврейська секція і щодо фінансового забезпечення власної роботи. Якщо на грудень 1921 року нацбюро РНМ отримали всього 46 млн крб. (у радзнаках), то частка євсекції склала 20 млн (43,5 %), тоді як польбюро отримало 12 млн крб. (26 %), а татарське та латиське 8 та 6 млн крб. відповідно (17,4 та 13 %). Як бачимо і в абсолютному, і відносно до чисельності відповідної спільноти в Україні у найгірше становище потрапляли поляки (коли не брати до уваги тих етносів що взагалі не мали своєї секції при Наркомосі), а у найкращому – латиші та євреї [4].

Після квітневого (1922 року) скорочення штатів лише єврейська секція мала своїх представників у всіх дванадцяти губерніях, причому у Київській та Одеській – по три, Катеринославській, Чернігівській, Волинській, Подільській, Кременчуцькій та Полтавській – по два, а у решті (Харківській, Донецькій, Запорізькій, Миколаївській) – по одному. У половині губерній були представники польської секції (по одному у Київській, Волинській, Подільській, Одеській, Харківській та Катеринославській), а у чотирьох південних (крім Миколаївської) – німецької. У жодній губернії не було репрезентовано більше трьох секцій, а у Миколаївській був лише представник євсекції. Тоді ж різко було скорочено кількість нацменпрацівників у повітових управліннях (зазвичай до одного, лише в разі великої чисельності населення меншин, з дозволу губнаросвіти їх кількість можна було збільшити до двох) [4].

4 квітня 1923 р. суттєвого скорочення зазнала і сама Рада нацменшин при Наркомосі (до 10 осіб). Залишено було лише посади завідуючих центральними бюро (єврейським, німецьким, латиським); обласним польським у Києві, відповідальних інструкторів та секретарів цих бюро (окрім латиського), секретаря Ради та машиніста [4].

Після утворення мережі округ, станом на 23 травня у кожному окружному управлінні освіти налічувалось по одному працівнику нацсекцій, виняток становили лише Проскурівська, Кам'янець-Подільська, Могилівська (Подільської губернії), Шететівська (Волинської) та Маріупольська (Донецької) округи, де їх було по два [4]. У вересні 1923 року було здійснено чергове скорочення працівників нацсекцій у губернських управліннях до 27 осіб (п'ятнадцять – єврейської секції, у тому числі – дев'ять завідувачі; шість – польська: п'ять – завідувачі; шість – німецька: чотири – завідувачі; та один завідувач татсекції у Донецькій губернії). Найбільша кількість відповідних співробітників залишалася у Волинській, Донецькій, Одеській губерніях (по три), а найменше (лише єврейська) у Харківській, Полтавській та Чернігівській [4]. У зв'язку з тотальним скороченням штатів РНМ (до трьох працівників у губернських та одного в окружних відділах) її керівництво пропонувало урахувати необхідність збереження принаймні двох співробітників у округах з великою кількістю нацменшин, навіть за рахунок скорочення їхньої чисельності в інших управліннях [4].

Проте процес тривав. Комісія зі скорочення штатів центральних губернських установ при ВУЦВК зменшила кількість співробітників Ради національних меншин при Наркомосі до 6 осіб. А на місцях (як при губернських, так і при повітових управліннях освіти), було ліквідовано не лише інститут Рад, як координаторів роботи окремих

національних бюро, але й самі бюро. На думку представників РНМ, викладену у зверненні до Штатної комісії при ВУЦВКУ наприкінці 1923 р., здійснення такої політики не лише загрожувало зупинити і так недостатньо розвинуту роботу серед національних меншин, але призвело б до повного згорання «не позбавленої особливої політичної ваги» діяльності. Наприкінці 1923 продовжувало працювати чотири (єврейське, польське, німецьке та латинське) центральних бюро, а секції татар, чехів (в оригіналі – «чехословаків») та народів Сходу функціонували лише на локальному рівні (Донбасі, Волині та Одесі – відповідно) [4].

На Всеукраїнській нараді завідувачів губернських відділів народної освіти (ГВНО) керівництвом Ради було різко розкритиковане «недостатнє розуміння того значення, яке має правильна робота серед нацменшин». Апелюючи до резолюції XXII з'їзду РКП(б) з національної політики, заступник голови РНМ Д. Мац вимагав аби керівництво регіональних відділів Наркомосу визнало за невідкладне завдання якнайшвидшу організацію спеціальної інспектури для тих етнічних спільнот, що досі не мали її ані у центрі, ані на місцях (молдаван, греків, болгар, т.зв. «чехословаків» та ін.) [5].

Питання щодо створення посади інструктора для роботи серед чехів вирішилося вже у жовтні 1923 року. Під час проведених на рівні голів Рад національних меншин Наркомосу УСРР та РСРФР переговорів було досягнуто згоди щодо утворення при РНМ українського комісаріату посади інструктора, котрий би обслуговував окрім чеської меншини республіки ще й відповідне населення Кримської АСРР. 31 жовтня зазначене рішення було затверджене постановою Ради [6]. Робота серед решти названих Д. Мацом етнічних спільнот змогла розпочатися значно пізніше. Наприклад, серед молдаван та болгар у першій половині наступного року: 27 лютого 1924 року голова Ради національних меншин Наркомосу Ряппо звернувся до національного підвідділу Агітпропу ЦК КП(б)У із проханням забезпечити новостворювані центральні бюро молдовської та болгарської секції при РНМ надійними завідувачами-комуністами [7].

Основна активність нацорганів Народного комісаріату освіти була спрямована на ліквідацію неписьменності серед етнічних меншин. За логікою керівництва Ради потреба реалізації цього завдання обумовлювалась необхідністю «за допомогою друку отримати могутню зброю політичного впливу на широкі верстви працюючого населення» національних меншин. А можливість успішної та швидкої ліквідації неписьменності існувала лише за умов проведення її рідною мовою. Відтак, твердив заступник голови РНМ Д. Мац, розглядати пункти ліквідації неписьменності серед етнічних меншин у якості звичайних шкіл із вивчення певної мови було б великою помилкою з точки зору стратегічних завдань режиму [8]. За умов розпорошеності робітників етнічних меншин, центрами лікнепу у їхньому середовищі мали стати політичні клуби або районні пункти, організовані для потреб кожної окремої спільноти. Найбільшою проблемою була майже повна відсутність кадрів ліквідаторів, у зв'язку з чим першочергові зусилля спрямовувалися на облаштування мережі спеціальних курсів та семінарів з метою підготовки та перепідготовки відповідних працівників, зокрема й шляхом утворення окремих національних секцій при загальних підготовчих курсах [8].

Зазвичай невинуватиме, стрімке скорочення кадрів, що займалися організацією роботи серед етнічних меншин не могло не позначитися на успішності й до того малоефективної культосвітньої діяльності Наркомосу серед відповідних груп населення. Як наслідок уже наприкінці 1923 року згадана Нарада завідувачів губернських відділів народної освіти у своїй резолюції, прийнятій згідно з доповіддю Ради національних меншин, змушена була констатувати обмеженість мережі культурноосвітніх установ з обслуговування етнічних меншин на території України та визнала, що становище народної освіти серед них вкрай складне [9].

Проте за відсутності реальних, а не декларативних зусиль відповідних державних структур ситуація не могла змінитись на краще. Підводячи підсумки виконання оперативного плану РНМ на 1923 – 1924 навчальний рік її керівництво

змушене було констатувати низку провалів у роботі. Зокрема, так і не було реалізовано плани утворення сільськогосподарських польських трудових шкіл у Подільській та Волинській губернії, не було розпочато видавництво педагогічного журналу польською мовою, заплановані антирелігійні виставки, прилаштовані до специфіки кожної нацменшини, теж не були проведені. Лише серед німецького та єврейського населення робота розвивалась успішно. Було організовано відповідні національні відділення в Одеському інституті народної освіти (ІНО) [10]. Як досягнення роботи Ради та нацбюро перераховувалося створення 730 закладів соціального виховання євсекцією, 715 – німсекцією та 157 польсекцією, 37 та 15 закладів професійної освіти єврейським та німецьким бюро відповідно [11].

У зв'язку зі значним скороченням штатів, головними напрямками роботи РНМ ставали регулярні поїздки її членів до губерній та скликання низки з'їздів і нарад, згідно з затвердженим Наркомосом планом [10]. Ставлення керівних органів комісаріату до Ради національних меншин було непостійним і суперечливим. Так, на її засіданні у травні 1924 було, між іншим, вирішено «просити колегію *підтвердити свою постанову*» про видачу двох тисяч карбованців для участі у курсах перепідготовки учителів національних меншин, організовуваних Народним комісаріатом РСРФР [10]. Що свідчить про ігнорування навіть міжреспубліканських, зазвичай показових аспектів діяльності спеціалізованого на роботі серед національних меншин органу Народного комісаріату освіти УСРР.

Швидке скорочення штатів та наростаючі проблеми з фінансуванням перетворювали Раду національних меншин при Народному комісаріаті освіти УСРР на формальний орган, що змушений був обмежуватись загальними вказівками місцевим відділам народної освіти щодо вирішення національних проблем. Прикладом може бути розгляд стану культосвітньої роботи серед етнічних меншин у прикордонній Волинській губернії. Заслухавши на згаданому засіданні, 9 травня 1924 року, доповідь завідуючого німецьким бюро А. Патака про роботу серед відповідної меншини, Рада обмежилась рішенням надіслати листа до губернського управління Наркомосу з переліком «помічених недоліків та необхідних заходів для їх ліквідації». У листі було відзначено незадовільну роботу відділів народної освіти у губернії, як аргумент наводилась повна відсутність нових книг німецькою мовою, невирішеність питання про відокремлення школи від церкви. Зверталася увага і на те, що робота проводилася виключно по лінії соціального виховання, а зміст німецької школи не відповідав духу радянської [10]. Показовість ситуації обумовлюється загальноновизнаною на той час пріоритетністю роботи серед національних груп саме прикордонної смуги, де режим почувався особливо непевно. Стан роботи у внутрішніх регіонах був ще гірший.

Як бачимо, національні секції при Народному комісаріаті освіти УСРР стали першими із подібних, власне державних органів. Утворені за умов невизначеності концепції побудови спеціальних державних органів, котрі були б ефективними інструментами реалізації політики більшовицького режиму, спрямованої на втягування у річище розбудови соціалізму найширших верств населення етнічних меншин, вони стали типовим прикладом перенесення досвіду РСРФР на український ґрунт. Проте через значні відмінності в умовах роботи (зокрема відсутності дієвого аналога російського Наркомнацу), значного дефіциту фінансових ресурсів та відповідних кадрів їх діяльність у першій половині 20-х років виявилася малоефективною.

Створена спочатку для координації їхньої роботи Рада національних меншин при Наркомосі, внаслідок стрімкого скорочення кадрів як у центрі, так і на місцях, до середини 1920-х років перетворилася по суті на координаційний та контролюючий орган, що користувався невисоким авторитетом у регіональних управліннях народної освіти, а відтак її внесок у проведення роботи серед етнічних меншин, незважаючи на значні зусилля, залишався недостатнім. Зазначимо, що з утворенням у 1924 році на основі Відділу НКВС Центральної комісії національних меншин при ВУЦВК, роль

РНМ стала ще менш помітною. Сама вона перетворилася на своєрідного посередника та інструктора у процесі виконання відповідними органами Наркомосу тих імпульсів, що надходили з ЦКНМ та спеціалізованого підвідділу ЦК КП(б)У, і у такому вигляді проіснувала до прийняття її нового статуту, котрий докорінно змінив не лише її склад, але й зміст роботи.

ЛІТЕРАТУРА

1. ЦДАВО. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 616. – Арк. 14.
2. Бюлетень Народного комісаріату освіти. – 1921. – № 9 – С. 3.
3. Бюлетень Народного комісаріату освіти. – 1921. – № 11. – С.11.
4. ЦДАВО. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 1011. – Арк. 1, 4, 5, 15, 24, 26.
5. ЦДАВО. – Оп. 2. – Спр. 1769. – Арк. 14.
6. ЦДАВО. – Спр. 1766. – Арк. 6.
7. ЦДАВО. – Оп. 3. – Спр. 996. – Арк. 13.
8. ЦДАВО. – Оп. 2. – Спр. 1769. – Арк. 40.
9. Бюлетень Народного комісаріату освіти. – 1924. – № 1. – С. 37.
10. ЦДАВО. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 1766. – Арк.17-17 зв., 8.
11. ЦДАВО. – Оп. 3. – Спр. 1011. – Арк. 26

О.В. Кудакин

Национальные секции и Совет нацменьшинств при Народном комиссариате образования УССР: обстоятельства создания, структура и основные направления деятельности

В статье на основании архивных документов анализируются процесс формирования, организационная структура и основные направления деятельности национальных секций и Совета нацменьшинств при Народном комиссариате просвещения УССР в первой половине 20-х годов XX века, когда на них были возложены главные задачи по реализации этнополитики коммунистического режима в культурно-просветительской сфере.

Стаття надійшла до редакції 25.03.2008.